

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ
В ІДІОСТИЛІ П.ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

Статтю присвячено дослідженню структурних і семантичних особливостей складних речень в ідіостилі Павла Загребельного (на матеріалі історичних романів), виявленню їх стрижневих ознак.

Ключові слова: складне речення, індивідуальний стиль, сполучникові і безсполучникові речення, сполучні засоби, семантико-синтаксичні відношення, структура речення.

The thesis investigates the structural and semantical peculiarities of compound sentences in Pavlo Sagrebelnus idiostyle (based on the material of the fiction); identifies their basic features.

Key words: compound sentence, individual style, sentences with conjunctions and without conjunctions, junctional means, semantic and syntactical relations, sentence structure.

У теоретичному мовознавстві проблема структури та семантики складного речення ще й на сьогодні залишається актуальною, хоча досліджень у цьому напрямку в слов'янській лінгвістиці проведено багато. Природу і будову складних синтаксичних одиниць вивчали зарубіжні (О.Х.Востоков, В.В. Виноградов, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов, В.А. Белашапова, Н.Ю.Шведова, Л.Блумфілд, Ф.Данеш), а також українські мовознавці (О.О.Потебня, С.П.Бевзенко, І.Г.Чередниченко, О.С.Мельничук, К.Ф.Шульжук, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, М.У.Каранська, І.І.Слинько, А.П.Загнітко та ін.). Вони продемонстрували різні підходи до аналізу структурно-семантичних особливостей складних речень. В останні роки намітився новий етап у розвитку синтаксичної теорії: складне речення витлумачується як багатоаспектна синтаксична одиниця, у складі якої виокремлюються формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний рівні організації. Науковці І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко, М.В.Мірченко на основі формально-синтаксичних ознак та семантико-синтаксичних відношень виокремлюють складносурядні, складнопідрядні речення, безсполучникові складносурядні та складнопідрядні й конструкції із недиференційованим синтаксичним зв'язком. М.У.Каранська частину складних конструкцій розглядає за синтаксичними зв'язками (складносурядні), а інші за семантико-синтаксичними відношеннями (складнопідрядні і безсполучникові). О.М. Григор'єв, С.Є.Доломан, Є.А. Макаренко, М.І. Фурдуй, О.М.Пазяк характеризують складні речення як за синтаксичними зв'язками, так і за семантико-синтаксичними відношеннями, тобто до аналізу складних синтаксичних конструкцій підходять комплексно.

Незважаючи на значну кількість спеціальних лінгвістичних розвідок з теорії складного речення, в українському мовознавстві недостатньо уваги приділено функціонуванню складних синтаксичних конструкцій у різних стилях мови.

Зокрема, складні речення становлять органічну ланку в загальній системі стилістичних виражальних засобів мовлення в художньому стилі.

Особливості будови складних речень використовуються письменниками як засіб досягнення комунікативної чи стилістичної мети. Саме з цього боку вони найменше вивчені і потребують ґрунтовного дослідження. У більшості ж наукових праць складні синтаксичні одиниці є тільки фактичним матеріалом, дібраним з художніх творів. Такий підхід не дозволяє повною мірою виявити специфічні риси взаємодії, співвідношення і реалізації структури і семантики складного речення в текстах конкретного автора і стилю.

Художні твори цікаві ще і в тому плані, що в них одночасно реалізуються літературно-нормативні і розмовно-побутові синтаксичні конструкції. Художній стиль об'єднує всі засоби,

властиві іншим стилям. А отже, модель складного речення у структурі авторського тексту виявляє себе через різноманітні перетворення, модифікації, додаткові функціональні нашарування.

Мета цієї статті дослідити структурні та семантичні особливості організації складного речення в художньому прозовому тексті, зумовлені індивідуальною творчою манерою письменника, володінням словом як засобом образно-художнього відображення дійсності.

Зокрема, нами для дослідження співвіднесеності типів складних речень у художній прозі обрано історичні романи П.Загребельного “Диво”, “Смерть у Києві”, “Первоміст”.

Говорячи про ідіостиль П.Загребельного, будемо спиратися на поняття “індивідуальний стиль”, визначене в “Літературознавчому словнику-довіднику”: “Індивідуальний стиль – це іманентний (властивий його внутрішній природі) прояв істотних ознак таланту у конкретному художньому творі, мистецька документалізація своєрідності світосприйняття певного автора, його нахилу до раціонального чи ірраціонального мислення, уподібненого чи розкутого образотворення, його естетичного смаку, що в сукупності формують неповторне духовне явище” [4, с.312]. Під “мовою художньої літератури” розуміємо мовну систему, “яка функціонує в художній літературі як засіб створення естетичної реальності, найповніше виявляє творчі можливості кожної національної мови” [4, с.467].

Вивчення мови художніх творів передбачає виявлення функціональної своєрідності мовних засобів, тобто індивідуального почерку письменника в тому чи тому жанрі, специфіки відбору й використання лексичних і синтаксичних засобів художнього відображення реальної дійсності.

Вибір шляхів і способів художнього відображення дійсності залежить не лише від обдарованості письменника, а й від прилучення його до актуальних суспільно-естетичних проблем свого народу. П.Загребельний увійшов в українську літературу в 60-х роках ХХ століття. Він швидко й чутливо реагує на запити часу; відкрита авторська позиція відчувається в усіх його творах, навіть тих, що звернуті до далекої минувшини. Стиль письменника бурхливий, оригінальний, з активним авторським особистим началом, вільною, розкутою, а то й “ексцентричною манерою розповіді, що насичена найрізноманітнішою інформацією, парадоксами, коментарями з тою чи іншою емоційною барвою.

Стильовою ж домінантою в усіх творах П.Загребельного слід вважати авторську “установку” на розповідність, постійне прагнення її цікавості і неодмінний її супровід – іронічність.

Тому вивчення особливостей ідіостилію письменника має базуватися на вияві детермінованості мовних засобів з погляду системних параметрів та функціональної специфіки в організації тексту і вираженні авторського задуму.

Аналіз сполучникових і безсполучникових складних речень у творах П.Загребельного дозволив виявити, що автор надає перевагу складним синтаксичним конструкціям – реченням з різноманітним граматичним зв'язком між його предикативними частинами. Мінімальні об'єднання, що включають у себе, як правило, дві предикативні одиниці в закритих структурах і дві, максимум три, з однотипним видом зв'язку в структурах відкритих, зустрічаються значно рідше. Це пояснюється як високим рівнем інтелекту автора, осягнення ним більш складних зв'язків між явищами навколишньої дійсності, так і зростою потребою українців у процесі комунікації точніше висловити свою думку, дати певні узагальнення відомостей про світ, що не могло залишитися поза увагою письменника. Різноманітність і багатогранність зв'язків у реальному світі сприяє появі мовних одиниць вищого порядку, речень складнішої будови. Вони характеризуються не тільки збільшенням кількості предикативних одиниць у складі одного речення, а й своїми якісними ознаками, здатністю об'єднувати в одному реченні масивні структури, кожна з яких може мати в собі по кілька предикативних частин, що дає можливість регулювати інформативне навантаження, деталізувати висловлені думки, давати додаткові відомості про предмет мислення, вільніше оперувати засобами виразності, не виходячи за межі одного речення. Такі синтаксичні структури широко функціонують у всіх творах П.Загребельного, мабуть, ще й тому, що вони компактні за будовою, економніші у використанні мовного матеріалу, на них легше зосередити увагу, сприймати їх зміст у цілому.

Речення, що включають дві предикативні одиниці, використовуються в усіх історичних романах економно, причому переважають сполучникові речення з підрядним зв'язком. Складносурядні речення відкритої та закритої структур використовуються автором зрідка. Визначальними серед них є одиниці з семантико-семантичними відношеннями одночасності й послідовності виконання дій:

1. Але кияни стояли за Ізяслава твердо, і він зумів загнати свого ворога Святослава Ольговича аж мало не до його високого покровителя – Юрія Суздальського [1, с.16].

2. Залежно від погоди, смужечка вужчала або ширшала, і темна лінія обр'ю або ж наближалася до верхньої перекладини рами, або ж віддалялася... [2, 8].

3. І ось уже в його важкій руці коротко зблискував неймовірно широкий і довгий меч, і обрубані одним ударом списи сипалися до ніг старого, а легенькі купецькі мечі з дзенькотом падати слідом [2, с.31].

Формальним показником синтаксичного зв'язку і семантичних відношень у реченнях єднального типу є асемантичні сполучники *і, й, та (і)*. Створюючи складносурядні речення, письменник надає перевагу сполучникові *і*, який вказує на семантичну подібність предикативних частин, одночасність, послідовність реалізації дії, виконує функцію поєднання.

1. А Мостовик жовто усміхнувся, і вуса в нього розправилися, мовби аж помолоділи [1, с.433].

2. Німий утікав від розлютованих чоловіків і реготав, і той несамовитий сміх зостався в ньому навіки [1, с.467].

Складносурядні речення закритої структури становлять незначний відсоток (0,3 %). Серед них автор віддає перевагу складносурядним реченням протиставного типу, що вказують на контрастний зміст предикативних частин, орієнтовані на відображення невідповідностей між діями, процесами, станами:

1. Хай тобі балачки, а нам давай карасів [1, с.474].

2. Пішов, не вготовившись як слід, на польського князя Лешка Білого, але під Завіхостом на Віслі зустрів його воєвода Мазовецький Кристин і зіпхнув у ріку всю дружину Романову [1, с.479]-

3. Одні п'ють, а другі лиш слину ковтають [1, с.459].

4. Воєвода кинувся й геть уже в закуток, але погляд ікони дістав його й там [1, с.453].

3-поміж використаних протиставних сполучників домінують сполучники *а, але*, що вказують на протиставно-обмежувальні семантико-синтаксичні відношення. Поодинокі випадки вживання сполучників *зате, проте, однак*, і практично не спостерігається сполучник *та (але)*, за винятком кількох речень.

1. Підпалити міст, мабуть, ніхто й не пробував, зате слобідка спалахувала чи не щороку [1, с.445].

2. Глупа смерть, та в битвах буває всяко [1, с.479].

3. Ставав затісний уже Великий палац, будований ще при княгині Ользі, однак наступної ночі привезено туди було ще одного мешканця [2, с.556].

Складносурядні речення з розділовими сполучниками письменник використовує для передачі дій, що несумісні або взаємовиключають одна одну, зрідка для передачі чергування дій. Ці речення, як правило, двочленні, хоча інколи письменник створює й багатокomпонентні речення з повторюваними сполучниками для відображення інтенсивності дії або непевності, невизначеності, припущення. Це складносурядні речення зі сполучниками *чи то ... чи то, не то...не то*, що є найбільш вживаними, а сполучники *або, чи*, що передають значення взаємовиключення та по черговості дій, використовуються зрідка.

Наприклад:

1. Чи то сам він одкрив Бутенів сховок і тепер доборював старого, користуючись його неміччю, а чи Бутень, трохи поклигавши після поранення, заманив сюди Рудя і спробував провчити молодого нахабу [2, с.69].

2. Чи то попалося замулисько ще од весняної поводи, чи то був прикритий травою прогній, згибле місце, дірка в землі [1, с.323].

3. Або Щуйця сміялася зривисто, звабливо, або Ярослав гаряче шепотів, згортаючи її в свої ведмедячі обійми [2, с.556].

Безсполучникові складні речення функціонально близькі до складносурядних, предикативними частинами яких виражаються єднальні відношення. Автор використовує безсполучникові структури з метою досягнення ефекту нерозривності компонентів, необхідних у художньому тексті для змалювання цілісної картини подій чи явищ.

Наприклад:

1. Світ широкий, все в ньому є [1, с.15].

2. Войтишич перебив обох, млости вже покинули його, здавалося йому, назавжди, він навіть сів на своєму розкішному ложі [1, с.262].

3. Слово твоє виправдає тебе, слово твоє й осудить тебе [1, с.458].

Одначасні, єднальні і перелічувальні безсполучникові речення мають відкриту структуру і можуть безмежно збільшувати кількість частин, тому вживаються здебільшого в описах.

Письменник досить часто вдається до безсполучникових речень з різнотипними частинами, у яких одна частина залежить від іншої за семантикою та інтонацією, а тому вони мають замкнену структуру. Різноманітні синтаксичні відношення виражаються в них ритмомелодикою, певним порядком розміщення частин, лексичним складом компонентів. За характером відношень між частинами виділяються: обумовлені, причиново-наслідкові, пояснювальні безсполучникові складні речення. Усі три типи речень активно вживаються в історичних романах П.Загребельного, що пояснюється специфікою цього жанру, схильністю автора до аналізу, роздумів, з'ясування причин і пояснення їх.

Наприклад:

1. Спершу здалося: нічого не змінилося... Спершу здалося: всі сили його пам'яті визволилися від недавнього минулого і спрямовані були на нове, вносячи полегкість у душу [1, с.471].

2. Тоді стала одбиватися – марна справа [1, с.482].

3. Ще знав Німий: людині потрібна сила [1, с.467].

4. Ситник знався на людях. Мало вміти цідити та ситити меди – треба ще їх продати тому та тому. А продаєш – вмій бачити: хто може заплатити ногату, а хто й відрубок срібла... Блись, блись – і вже [2, с.47].

5. Міг ще витримати на ногах – ото й усе [2, с.70].

6. А штурмбанфюрера Шнурре боялися всі – він виконував у Києві дуже важливе доручення, отже мав надзвичайні повноваження [2, с.73].

Основна частина створених автором речень виражає власне пояснювальні відношення або причиново-наслідкові. Частини обумовлених речень за структурою неповні, односкладні, що надає їм відтінку узагальнення, ознак розмовного усного мовлення.

1. Сивок зрозумів: на рудому заморський панцир [2, с.139]. 2. Варяги стенули плечима: хто ж його відає? [2, с.215]. 3. Бог дав – Бог узяв [2, с.569]. 4. Ось де межа влади: вільна людина. Вже кесарем віддав веління: знайти Щуйцю й поставити перед його очі [2, с.616].

У художніх творах П.Загребельного поширені безсполучникові речення ускладненої структури, що являють собою різного роду комбінації однотипних і різнотипних речень, можуть об'єднуватися із сполучниковими у складну синтаксичну конструкцію. Вживаються вони для опису подій, явищ, для передачі роздумів літературних персонажів і в авторських ліричних відступах.

Наприклад:

1. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимось випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає Богові своє поличчя [2, с.31].

2. Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий спостеріг, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світ овиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима [2, с.31].

Отже, у творах П.Загребельного складносурядним та безсполучниковим реченням відводиться синонімічна роль: вони виступають як стилістично нейтральні і тому

використовуються у всіх трьох типах мовлення: описі, розповіді, роздумі. У діалогах же автор надає перевагу простим реченням, ускладненим дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами.

У художній прозі письменника активно вживаються сполучникові складносурядні речення. Оскільки складні речення найкраще узгоджуються з такою рисою книжного мовлення як логічність та інтелектуальність, дозволяють найкраще висловити й оформити логіко-поняттєві зв'язки, їм надається перевага у всіх творах П.Загребельного.

У ході аналізу складнопідрядних речень у романах письменника з'ясовано, що прислівний тип становить 30 %, решта – речення з детермінантними підрядними частинами. У межах прислівних складнопідрядних конструкцій визначальними є атрибутивні речення, меншу кількість становлять синтаксичні одиниці зі з'ясувальною підрядною частиною, обмежено використовується автором займенниково-співвідносний тип.

Серед складнопідрядних речень детермінантного типу є конструкції місця, причини, часу, умови, наслідкові, мети, способу дії тощо.

Типовими сполучними засобами в означальних складнопідрядних реченнях є сполучні слова, рідше вживаються ці речення з асемантичними сполучниками. Визначальним сполучним засобом є сполучне слово *який* (*яка, яке, які*), що частіше всього виконує роль підмета, та сполучне слово *що* у ролі підмета чи додатка:

1. Він підійшов до ложа, на якому мав спати його товариш, обережно мацнув темряву [1, с.14].

2. Він полишив повід свого коня Іваниці й пішов поміж деревами до тої купи сірого каміння, що слугувало ще недавно житлом для князя Ігоря [1, с.10].

Аналіз семантики опорних іменників у складнопідрядних синтаксичних одиницях означального типу дозволив встановити, що П.Загребельний надавав перевагу опорним субстантивам на позначення предметів загальної семантики, що формують загальний значеннєвий фон речення. Їхня домінанта над іншими лексико-граматичними розрядами цілком узгоджується з авторською настановою – відображати реалії життя людини через призму їх почуттів та емоцій:

1. За ті кілька щасливих літ, що він прожив з Родимом, Сивоок перейняв від старого саме тільки добро, навчився корисного, знав лише почуття, що підносять людину над світом [2, с.40].

У художній прозі П.Загребельного виявлено чимало складнопідрядних речень з'ясувального типу. Для оформлення в них синтаксичного зв'язку автор використовує переважно асемантичні сполучники, особливо часто стилістично нейтральний сполучник *що*:

1. Раптом вона помітила, що чиясь рука накрила келишок [2, с.18].

2. Прокинувся і відчув, що все обличчя в сльозах [2, с.24].

Аналіз семантичного аспекту складнопідрядних речень з'ясувального типу дозволив встановити, що визначальними є конструкції з опорним дієсловом-предикатом головної частини на позначення мислення (26 %), мовлення (22 %) і внутрішнього стану героїв (21 %):

1. З першого ж разу він дав зрозуміти, що оголошує Сивоокові війну [2, с.32].

2. До того ж Отаві аж ніяк не хотілося, щоб хтось порушив його самотність [2, с.19].

3. “Хочеш, я спитаю в нього, чому він так зробив?”

В аналізованих текстах письменник обмежено використовує складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, сполучний зв'язок у яких виражається здебільшого займенниками *той* (*та, те, ті*)...*хто, той* (*та, те, ті*) ... *який, той...що, такий...що* або вказівним прислівником *так* та асемантичними сполучниками *як, що*:

1. Вже пустився навіть на те, що переслідував Сивоока в обійсті [2, с.35].

2. Про те, як діставатиметься на тому боці до землі, не думалося [2, с.52].

Широко використовує П.Загребельний складнопідрядні обставинні речення, зокрема місця, часу, умови, причини, мети та наслідку. Вони конкретизують зміст думки, вираженої в головному реченні, доповнюють, уточнюють, вказують на різночасність чи одночасність дії, на певні межі її тощо. Складнопідрядні обставинні, представлені в текстах романів, мають різні засоби зв'язку: сполучники і сполучні слова. В основному автор використовує ускладнені

речення цього типу, у яких поєднуються різні види підрядного зв'язку. Аналіз цих речень може служити матеріалом для окремого дослідження.

Отже, розглянуті в цій статті складні синтаксичні одиниці в історичних романах П.Загребельного свідчать, що реченнєтворення письменника зумовлюється жанровою специфікою тексту, літературно-нормативними правилами, тематикою творів, мовно-виразовими уподобаннями автора та складністю самого життя у будь-який історичний період. Складні синтаксичні одиниці дали змогу П.Загребельному відтворити багатоманітні зв'язки й залежність між явищами реального світу, його експресивність і динамізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загребельний П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1984. – 662 с.
2. Загребельний П. Диво. – К.: Дніпро, 1982. – 616 с.
3. Караман С.О., Морозова Н.В. Специфіка структурно-семантичної організації складних (двокомпонентних) речень займенниково-співвідносного типу в художній прозі Євгена Гуцала // Лінгвістика: Зб. наук. праць. Випуск 2. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 171-177.
4. Літературний словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – С.312, 467.